

ГРАММАТИКАЛЫҚ МАҒЫНА ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Тілдегі әрбір сөздің (белгілі ұғымды білдіре алатын мәнді сөздің) нақты лексикалық мағынасымен бірге жалпы грамматикалық мағынасы да болады. Сөздің лексикалық мағынасы – нақты, ұғымдық мағына, яғни бір сөзден екінші сөзді айыратын реестрлік сөздік мағынасы болса, грамматикалық мағынасы – сөздің тым жалпы мағынасы, сол сөздің лексикалық мағынасының жалпылануы немесе оған әртүрлі тұлғалар үстелу арқылы түрленуінің нәтижесінде немесе басқа сөздермен әр алуан қарым-қатынасқа түсу барысында пайда болатын және сөздерді бір-бірінен бөлмей, керісінше белгілі бір грамматикалық топтарға ортақ қасиеттер арқылы біріктіретін жалпы мағыналар болып табылады.

Грамматикалық мағына, сайып келгенде, сөздің лексикалық мағынасымен тікелей байланысты болады. Бірақ грамматикалық мағыналардың өзі біркелкі емес. Тікелей лексикалық мағынадан туатын да, сөздің түрлену жүйесі негізінде тұлғалауынан да пайда болатын грамматикалық мағыналар бар. *Туғанда дүние есігін ашады өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер денең* (Абай) деген сөйлемді талдап көрейік. Сөйлемде қолданылған әрбір сөз бір-бір лексикалық мағынаны және бірнешеде грамматикалық мағынаны білдіріп тұр: 1. *туғанда*, лексикалық мағынасы – нақты туу қимылы; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы қимылды білдіруі; 2) салттылық мән; 3) өткен шақтық мән; 4) бір қимылдың (ашудың) мезгілін білдіруі; 2. *дүние*, лексикалық мағынасы – әлем мағынасындағы дерексіз зат; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы абстракт зат атауы; 2) қатыстық меншіктілік мән; 3. *есігін*, лексикалық мағынасы – үйдің бір бөлігі болып табылатын есік нақты заттың ауыспалы мағынада қолданылуы; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы зат атауы болуы; 2) екінші бір затқа (дүние) тәуелді, соның бөлшегі болуы; 3) ол тәуелділік 3-жаққа қатысты; 4) тура объектіні білдіру; 4. *ашады*, лексикалық мағынасы – ауыс мағынадағы ашу қимылы; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы қимылды білдіру; 2) ол қимылдың сабақты болуы; 3) ауыспалы осы шақ мәнін білдіру; 4) 3-жақтағы субъектінің қимылы; 5. *өлең*, лексикалық мағынасы – нақты өлең деген зат атауы; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы зат атауы болуы; 2) ашу қимылының грамматикалық субъектісі болуы; 6. *өлеңмен*, лексикалық мағынасы – нақты өлең деген зат атауы; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы зат атауы; 2) кіру қимылының амалын білдіру; 7. *жер*, лексикалық мағынасы – нақты жер деген зат; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы зат атауы болуы; 2) қатыстық-меншіктік мән; 8. *қойнына*, лексикалық мағынасы – нақты қойын деген зат; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы зат атауы болуы; 2) екінші бір затқа (жер) тәуелді болуы; 3) тәуелділік 3-жақта болуы; 4) қимылдың кірер бағытын білдіруі; 9. *кірер*, лексикалық мағынасы нақты кіру деген қимыл; грамматикалық мағыналары: 1) жалпы қимылды білдіруі; 2) ол қимыл салтты; 3) келер шақ мәні; 4) 3-жақ субъект арқылы ол қимылдың іске асуы; 10. *денең*, лексикалық мағынасы – дене деген зат;

грамматикалық мағыналары: 1) жалпы зат атауы болуы; 2) тәуелділік мағына; 3) 2-жақ, жекеше, анайы; 4) кіру қимылының грамматикалық субъектісі. Бұлар осы сөйлемдегі сөздердің білдіретін бөлек-бөлек мағыналары, бұларды да өз ішінен тереңдетіп, әрі қарай мағыналық реңктерге кішірейтіп бөле беруге болады.

Осы шағын талдаудан көрінетіндей, сөйлемдегі әрбір мәнді сөз бір лексикалық мағына және бір я бірнеше грамматикалық мағынаны білдіреді. Және грамматикалық мағыналар біркелкі емес, олардың берілу тәсілдері де әртүрлі. Осы сөздерді кейбір ортақ грамматикалық мағыналарына қарап топтауға да болады. Мысалы, жалпы затты зат атауын білдіруіне қарай *дүние, есігін, өлең, өлеңмен, жер, қойнына, денең* сөздерін бір топ етіп, жалпы қимылды білдіруіне қарай *туғанда, ашады, кірер* сөздерін бір топ етіп, салттылық сипаты жағынан *туғанда, кірер* сөздерін бір топ етіп, 3-жақ субъектінің қимылын білдіруі жағынан *ашады, кірер* сөздерін бір топ етіп, тәуелділік мәніне *қарай есігін, қойнына, денең* сөздерін бір топ етіп т.б. топтауға болар еді. Сөйтіп, жалпы мағына, грамматикалық мағынаның бірыңғайластығы, ортақтығы жағынан сөздерді белгілі топтарға жіктеуге болады. Сонымен бірге ол грамматикалық мағыналардың түрлері де, берілу жолдары да біркелкі емес. Мысалы, *туғанда, ашады, кірер* сөздерінің жалпы қимыл, іс-әрекетті білдіруі мен салттылық (туғанда, кірер), сабақтылық (ашады) мағыналары нақты қимылдың абстракцияланып, жалпылануы арқылы пайда болған. Сондай-ақ *дүние, есігін, өлең, өлеңмен, жер, қойнына, денең* сөздерінің жалпы зат атауын білдіруі нақты заттардың абстракцияланып, жалпылануы арқылы пайда болып отыр. Демек, бұл тәрізді грамматикалық мағыналар сөздердің лексикалық мағыналарының абстракциялануы, жаппылануы арқылы беріледі. Сөйтіп, бұл – грамматикалық мағына білдірудің семантикалық тәсілі (жолы) болып табылады.

Осымен байланысты бірден мынадай сұрақ туады. Нақты заттың аты немесе нақты қимыл болса, ол лексикалық мағына да, жалпы заттың аты немесе жалпы қимыл болса, ол грамматикалық мағына бола ма?

Бұл сұраққа нақты да толық жауап беру үшін жоғарыдағы сөйлемдегі сөздерді талдап көрейік.

Берілген сөйлемдегі *дүние, есік, жер* сөздерінің әрқайсысы жеке-жеке ұғымды білдіретін заттың аты, *туғанда, ашады, кірер* – нақты қимыл ұғымын білдіретін сөздер, сондай-ақ *төрт, жеті* – нақты санды білдіретін сөздер, *ақ, көк, сары* – заттың нақты түсін білдіретін сындар т.б. Атап айтқанда, түсіндірме сөздіктің көрсетуінше, *дүние* – өмір, тіршілік, *есік* – ауыс., өмірге, іс пен еңбекке алғаш аттап, қадам басып кіру, араласу, *жер* – жер планетасының үстіңгі қабаты, сыртқы қыртысы, құрлық дегендердің осы көрсетілген лексикалық мағыналарында ешбір ортақтық, жақындық жоқ, әрқайсысы – бөлек-бөлек заттардың атауы; *туғанда* – ана құрсағынан шығу, дүниеге келу, *ашады* – ауыс., жабық тұрған нәрсенің есігін, бетін шалқайту, аңқайту, *кірер* – ену, келу дегендердің осы көрсетілген лексикалық мағыналарында ортақтық, ұқсастық жоқ, бір-бірінен осы мағыналары арқылы

ажыратылады; *төрт* – үштен кейінгі есептік сан, *жеті* – алтыдан кейінгі сан дегендердің де лексикалық мағыналары бөлек-бөлек; *ақ* – қардың, сүттің, бордың түсіндей, *қараға қарама-қарсы*, *көк* – ашық аспан тәрізді түс, *сары* – піскен егіннің немесе апельсиннің түріндей түс дегендердің де лексикалық мағыналары бөлек-бөлек, өйткені бұлар әртүрлі түстерді білдіреді. Сонымен бірге бұл нақты (лексикалық) мағыналарының жалпылануы да мүмкін. Атап айтқанда, *дүние*, *есік*, *жер* – жалпы зат атауларын білдіреді, *туғанда*, *ашады*, *кірер* – жалпы қимылды, іс-әрекетті білдіреді, *төрт*, *жеті* – жалпы бір санды білдіреді, *ақ*, *көк*, *сары* – жалпы түсті білдіреді, яғни сапалық сынның белгілері. Міне, бұл соңғы көрсетілгендер – нақты лексикалық мағыналардың жалпылануы арқылы пайда болған жалпы грамматикалық мағыналар, яғни бұлар белгілі бір сөздің ғана мағыналық сипаты емес, белгілі бір топтағы, айталық, заттың атын білдіру немесе қимыл іс-әрекетті білдіру т.б. сөздердің ортақ жалпы мағынасы. Осы жалпы мағыналарының ортақтығы арқылы сөздер топтасып, белгілі бір грамматикалық топ құрайды: *дүние*, *есік*, *жер* – заттың атын білдіретін сөздер – зат есім, *туғанда*, *ашады*, *кірер* – қимыл, іс-әрекетті білдіретін сөздер – етістік, *төрт*, *жеті* – заттың санын білдіретін сөздер – сан есім, *ақ*, *көк*, *сары* (жақсы, үлкен, биік) – заттың сынын білдіретін сөздер – сын есім т.б. Сөйтіп, сөз лексикалық мағынасы арқылы басқа сөздерден дараланып, жекеленіп, бөлініп отырса, жалпы грамматикалық мағынасы арқылы керісінше басқа сөздермен ортақ сипат алып, жақындап, жалпы грамматикалық топ құрауға бейімделеді. Сонда сөзде жалпы заттың атын, немесе жалпы қимылды, немесе жалпы сынды т.б. білдіретін бір ғана жалпы грамматикалық мағына бола ма және басқа да грамматикалық мағыналармен (жоғарыда сөзде бір я бірнеше грамматикалық мағына болады дедік) қарым-қатынасы, арақатынасы, сипаты қандай болмақ?

Сөзде лексикалық мағынаның жалпылануы негізінде пайда болатын жалпы грамматикалық мағына (жалпы заттың аты, жалпы қимыл т.б.) басқа да жалпы грамматикалық мағыналарды білдіруге негіз болады. Мысалы, жалпы заттың атауы болу мағынасымен бірге ол жалпы грамматикалық мағына жекелеген (жалпы) заттың атауы болуы мүмкін немесе алуан түрлі заттың жалпы ортақ атауы болуы мүмкін (жалпы есім); деректі немесе дерексіз зат атауы болуы мүмкін; адамға байланысты (кімдік) немесе адамнан басқа затқа байланысты атау болуы мүмкін т.б. Сондай-ақ заттың сынын білдіретін сөздер сапалық сынға немесе қатыстық сынға байланысты болуы мүмкін, қимылды білдіретін сөздер салттылық немесе сабақтылық сипатпен қатысты болуы мүмкін немесе қимылдың неше түрлі семантикалық сипаты болуы мүмкін (қалып, қозғалыс, амал-әрекет, ойлау қабілетіне байланысты, көңіл күйіне байланысты т.б.). Бұлардың барлығы да сөздің жалпы семантикасынан туындайтын жалпы грамматикалық мағыналары. Сөйтіп, сөзде жалпы грамматикалық мағына біреу ғана емес, бірнешеу де болуы мүмкін. Ең алдымен грамматикалық мағына лексикалық мағынамен жарыса отырып, айқындай, саралай түсетін мағына емес, сол лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы туатын сөздің жалпы мағынасы. Лексикалық мағынаға қарағанда грамматикалық мағына одан кейін пайда

болады. Атап айтқанда, грамматикалық мағына алдымен лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы пайда болып, содан кейін сөйлеу процесінде сөздің жұмсалыу мақсатына қарай оған әртүрлі тұлғалардың қосылуы арқылы немесе сөйлемде басқа сөздермен әрқилы қарым-қатынасқа түсуі арқылы үстеледі, демек, осының нәтижесінде екінші қатардағы мағына болып табылады. Сондай-ақ лексикалық мағынаның мәні дара болса, сөйтіп, сөздерді бір-бірінен саралап, бөлуге негіз болса, грамматикалық мағына жалпы болады, жеке сөздерге (формаға) ғана емес, солардың белгілі топтарына тән болатындықтан, сөздерді грамматикалық сипаты жағынан, жоғарыда көрсетілгендей, топтауға негіз болады. Оның үстіне сөз бір ғана лексикалық мағынаны білдірсе, грамматикалық мағына сөйлемдегі сөзде, әдетте, бірнешеу болады. Екіншіден, грамматикалық мағына сөйлеу процесінде сөздің әртүрлі грамматикалық тұлғалар арқылы түрленуінен де туады, көрінеді. Үшіншіден, грамматикалық мағына сөйлеу процесінде сөздердің басқа сөздермен әрқилы қарым-қатынасынан да пайда болады. Бұлардың барлығы да грамматикалық мағына деп танылғанымен, олардың әрқайсысының мәні, сипаты, грамматикалық категория ұғымына қатысы, сөздің белгілі топтарға бөлініп, олардың грамматикалық сипатын айқындаудағы рөлі бірдей емес. Сондықтан да грамматикалық мағына атаулыны жасалу тәсіліне, сөздің грамматикалық сипатын айқындаудағы мәніне қарай **жалпы грамматикалық мағына, категориялық грамматикалық мағына және қатыстық грамматикалық мағына** деп үш түрге бөлуге болады.

Грамматикалық мағына, жоғарыдағы көрсетілгендей, ең алдымен, сөйлеу процесінде лексикалық мағынадан туындайды, яғни лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы, сөздік ұғымның жалпылық абстрактылық сипатқа ие болуы арқылы грамматикалық мағына пайда болады. Жалпы сөйлеу процесінен (сөйлемнен яғни контекстен) тыс грамматикалық мағына болмайды. *Үй, тас, жасыл* немесе *кел* т.б. дегендердің заттық және иелік, жалпылық немесе сандық, түсті білдіруі немесе қимылдық т.б. грамматикалық мағыналары сөйлеу процесінде әбден қалыптасқан, сондықтан ондай тиесілі мағына сөйлемсіз-ақ ойымызда тұрақталып қалған. Одан әрмен сол сөйлеу процесінде **сөздің басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсуі арқылы да, түрлі грамматикалық формалар үстелуі арқылы да, дауыс ырғағы, орын тәртібі, ішкі флексия** т.б. арқылы да грамматикалық мағына үстеле береді.

Грамматикалық мағынаның түрлері оның берілу жолдарына байланысты және соған сай олардың (грамматикалық мағыналардың) грамматикалық немесе лексика-грамматикалық (семантикалық), қызметтік (функциялық) т.б. сипаттары айқындалады. Лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы пайда болатын грамматикалық мағынаны **жалпы грамматикалық мағына** деп бөлуге болады. Жалпы грамматикалық мағына грамматикалық формасыз-ақ ішкі семантиканың абстракциялануы, жалпылана түсуі арқылы қалыптасады да, сол арқылы 1) сөздердің семантикалық жақындығы, 2) ортақтығы пайда болып, 3) грамматикалық

топтар құралады. Жалпы грамматикалық мағынаның әрі қарай шектеле, ұсақтай түсуі нәтижесінде үлкен грамматикалық (шынында лексика-грамматикалық) топтарынан өз ішінде кіші топтар да бөлініп шығып отырады. Мысалы, *үй, бала, Алматы* немесе *жақсы, көк, тасты, құмсыз* немесе *кел, тұр, ойла* т.б. сөздердің лексикалық мағыналарының жалпылануы нәтижесінде жалпы заттық немесе жалпы сындық немесе жалпы қимыл, іс-әрекеттік сияқты жалпы грамматикалық мағына туған. Солардың әрқайсысының өзінде тағы да кішірек топтарды көрсетуге болады. Жалпы заттық мағынадағы сөздерді адамға байланысты (кімдік) заттар (*бала, кісі, жолдас* т.б.), адамнан басқа затқа байланысты (нелік) заттар (*үй, тас, ағаш* т.б.), жалпылық немесе жалқылық ерекшелігіне байланысты (*Алматы, Құлагер, Ертіс* т.б.), сондай-ақ деректі-дерексіз т.б. топтарға бөлуге болады. Жалпы сындық мағынадағы сөздерді сапалық сын-белгі (*жақсы, жаман, үлкен, биік* т.б.), түске байланысты сын (*көк, қызыл, ақ* т.б.), қатыстық сын (*тасты, құмсыз, аудандық* т.б.) деп, жалпы қимылды білдіретін сөздерді қимылдық мәнді (*кел, кет, шап* т.б.), қалыпты білдіру (*тұр, отыр, жатыр* т.б.), абстракты іс-әрекет (*ойла, қиялда*) т.б. толып жатқан мәнді білдіруіне қарай топтарға бөлуге болар еді.

Сөйтіп, жалпы грамматикалық мағына сөз таптарының семантикалық сипаты болып табылады. Сөздерді топтастырудың семантикалық деп аталатын принципі сөздердің осы жалпы грамматикалық мағынасына негізделеді. Ескере кету керек, жалпы грамматикалық мағына лексикалық мағынаның жалпылануы нәтижесінде болса да, ол енді лексикалық мағына болып саналмайды.

Грамматикалық мағына арнайы грамматикалық формалар арқылы да беріледі. Грамматикалық форма деген ұғымға, ең алдымен, сөзге (түбірге) үстелетін қосымшалар, сондай-ақ префикстер мен жүйелі түрдегі ішкі флексия, супплетивтік тәсіл жатады. Ал қазақ тілінде префикстік те, флексиялық та, супплетивтік те тәсіл жоқ. Бірлі-жарым кірме сөздің құрамындағы *бей, би* (бишара, беймаза), *на* (наразы) сияқтылардың жеке басында ешбір грамматикалық-семантикалық сипат жоқ, олар тілімізде сөз құрамынан бөлінбей, тұтасып кеткен.

Қазақ тілінде грамматикалық форма арқылы берілетін мағынаны **категориялық грамматикалық мағына** деп атау қажет. Жалпы грамматикалық мағына лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы беріліп, сөздің сыртқы тұлғасына, түріне қатысты болмай, демек, түрлену жүйесіне қатысты болмай, таза грамматикалық семантика ретінде болса, категориялық грамматикалық мағына, ең алдымен, белгілі грамматикалық формалар арқылы беріледі де, екіншіден, сол арқылы белгілі грамматикалық топтағы сөздердің (сөз таптарының) түрлену жүйесі болып табылады, үшіншіден, соның нәтижесінде сол топтағы сөздердің грамматикалық немесе лексика-грамматикалық категориясын құрауға негіз болады. Мысалы, тәуелділік немесе шақтық мағына тәуелді жалғаулары немесе белгілі шақ тұлғалары (есімше, көсемше немесе қалып етістіктері т.б.) арқылы беріліп, зат есімнің немесе етістіктің тәуелдік немесе шақ категориясын жасауға негіз болады.

Сөйтіп, категориялық грамматикалық мағына белгілі грамматикалық сөздер тобының түрлену жүйесін, парадигмалық сипатын, соның нәтижесінде ол топтардың грамматикалық, лексика-грамматикалық категориялар шеңберін, мәнін айқындайды да, сөздерді таптастырудың морфологиялық принципіне негіз болады.

Грамматикалық мағына сөйлеу процесінде сөздің басқа сөздермен тіркесіп, байланысқа түсуі, негізгі сөзге көмекші сөздің тіркесуі арқылы, орын тәртібі, интонация т.б. аналитикалық, қатыстық тәсілдер арқылы да беріле береді. Оны **қатыстық грамматикалық мағына** деп атау қажет. *Талдан таяқ жас бала таянбайды. Бала бүркіт түлкіден аянбайды* дегендегі екі *бала* сөзін салыстырып көрейік. Бірінші *бала* зат атауы (адам), атау септік арқылы субстанттық, иелік (таянбау қимылының иесі), 3-жақ мағыналарын білдіріп тұрса, екінші *бала* заттық мағынада емес, сындық-қатыстық мағынаны білдіріп тұр, жақтық (3-жақ) мағынадан да айрылып қалған, қолданыста жақтық мағынаның қажеті де жоқ. Бұл грамматикалық (сындық-қатынастық) мағына *бала* сөзінің *бүркіт* сөзімен тікелей тіркесуінен пайда болып, соның арқасында адъективтену процесіне ие болған. *Менде ақыл тұра ма?* (Шәкәрім) дегенде сұраулық мағына *ма* шылауы арқылы беріліп тұр. *Бұл кітапты көп оқиды және Бұл кітап дүкенде сатылып жатыр* деген сөйлемдегі *бұл* сөздерінің интонациясына назар аударсақ та жеткілікті. Әрине, бірінші *бұл* дегеннің атау септік тұлғасында тұрғаны – бөлек әңгіме. Немесе мына диалогта *үйде* сөзінің мағынасына назар аударайық:

-Қайда болдың?

- Үйде.

- Үйде? Қай кезде?

Басқа грамматикалық мағыналарды ескермегеннің өзінде екінші *үйде* дегенде сұрау мағынасы тек интонация арқылы берілген.

Сөйтіп, қатыстық грамматикалық мағына сөздердің сөйлемде атқаратын қызметтерімен байланысты және көбіне контекстік болып келеді де, сөздерді таптастыруда сөздердің синтаксистік қызметі принципіне негіз болады. Сонымен бірге грамматикалық мағынаның бұл үш түрі, бір жағынан, грамматикалық мағынаның грамматикалық форма деген ұғыммен байланыстылығын және грамматикалық категория деген ұғымының мәнін, шеңберін айқындауға негіз болатынын категориялық мағына көрсетсе, екінші жағынан, кейде тек ол морфология саласымен шектеліп қоймай, синтаксиске де еніп кететінін қатыстық грамматикалық мағына көрсетіп, морфология мен синтаксистің арасын жымдастыра түсуге себін тигізеді. Үшінші жағынан, жалпы грамматикалық мағына жекелеген сөз топтарының семантикалық сипатын айқындайды.